

УДК 94 (5) «1991»

О. І. КОЖУХАР

**ТРАНСФОРМАЦІЯ ПАРТІЙНИХ СИСТЕМИ ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН
ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ**

Автор аналізує особливості становлення політичних партій і трансформацію партійних системи пострадянських країн Центральної Азії.

Ключові слова: партії, партійна система, вибори, номенклатура, опозиція.

Автор анализирует особенности становления политических партий и трансформацию партийных систем постсоветских государств Центральной Азии.

Ключевые слова: партии, партийная система, выборы, номенклатура, оппозиция.

The author analyzes the features of formation of political parties and party system transformation of post-Soviet Central Asia.

Key words: parties, party system, elections, the nomenclature, the opposition.

Постановка проблеми. Політичне життя сучасного суспільства немислиме без партій. Вони являються найбільш впливовими серед реальних політичних сил, які діють в будь-якій країні. Висловлюючи інтереси тих чи інших груп суспільства, класів, соціальних верств, партії прагнуть завоювати політичну владу в державі та реалізувати своїх програмні цілі. Вони є невід'ємним інститутом демократичного суспільства, важливим елементом його політичної системи.

Країни Центральної Азії за формальними ознаками цілком відповідають принципам партійного плюралізму: політичні партії існують у всіх без винятку державах регіону. Але у кожній з цих країн склалася своя специфіка функціонування партій, свої особливості трансформації партійної системи, хоча в них спостерігаються й спільні ознаки і риси.

З подальшим розгортанням політичних процесів в Україні актуальним являється вивчення і узагальнення досвіду інших пост соціалістичних країн щодо функціонування і трансформації партійної системи, діяльності опозиції, неурядових організацій, незалежних ЗМІ тощо.

Аналіз актуальних досліджень. Проблеми становлення і розвитку політичних партій, трансформації партійних систем пострадянських країн Центральної Азії в тій чи іншій мірі були висвітлені в роботах як українських науковців Я. Бердичевського, В. Гусакова, О. Долженкова, Т. Ляшенко, Т. Орлової, Ф. Рудича, так і зарубіжних – В. Гілева, Р. Імбаєва, А. Куртова, З. Курманова, Д. Малишевої, А. Наронської, А. Саїдмурадова, А. Терентьева, Р. Ялчина та ін.

Мета статті: проаналізувати особливості становлення політичних партій і партійних систем, їх трансформацію в пострадянських країнах Центральної Азії: Казахстані, Киргизстані, Таджикистані, Туркменістані, Узбекистані.

Виклад основного матеріалу. Після розпаду СРСР центральноазіатські республіки – Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан і Узбекистан в серпні – грудні 1991 проголосили і юридично закріпили свою незалежність. Протягом 1992 – 1994 рр. були прийняті демократичні Конституції, які запроваджували той чи інший варіант республіканської форми правління. В них закріплювався поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову, вводилися посади президентів, передбачено функціонування незалежних ЗМІ, недержавних організацій і суспільних рухів, опозиції та інших інститутів громадянського суспільства. В Основних Законах нових держав, інших нормативних документах закріплювалося права голосу, свободи слова, створення партій та асоціацій, участь громадян в політиці через політичні партії [3].

В перші роки незалежності в пострадянських країнах ЦА утворилася значна кількість партій і почався перехід до багатопартійної системи.

Правлячі еліти відмовилися від однопартійної системи. Так, в Киргизстані, в якому, на думку західних політологів, за часів президента А. Акаєва проводилися демократичні реформи, на поч.90-х рр. було зареєстровано 12 політичних партій і кілька суспільно-політичних рухів. Практично всі вони так чи інакше підтримували курс президента. В 2000 р. в країні вже налічувалось 27 партій, а в 2004 р. – 43. Серед них: Партія комуністів Киргизії, партія «Ата-Мекен» («Вітчизна»), Соціал-демократична партія, Соціалістична партія, «Алга, Киргизстан», яка була створена дочкою президента А.Акаєва, Республіканська народна партія, партія «Ар-Намис». В наступні роки утворилося ще кілька партій. Тобто, в країні була створена анатомізована партійна система. Значна кількість партій носила клановий і номенклатурний характер. Президент А. Акаєв дедалі більше спирався на клани і номенклатуру. В 2002 р. була проведена конституційна реформа. Вибори стали проводитись не за партійними списками і програмами партій, а за мажоритарним принципом. Керівництво країни спробувало в 2002-2004 рр. створити сильну «партію влади», але ці зусилля виявилися безрезультатними [1, с.142;4, с.10]. Тим часом, в країні зростали протиріччя між північними і південними районами. Характерною рисою Киргизстану стало посилення авторитарних тенденцій, придушення опозиційних настроїв, зростання соціальної напруженості на тлі економічних труднощів. Каталізатором народних виступів стали парламентські вибори 2005 р. Більшості опозиційним партіям було відмовлено в реєстрації, тоді як партія «Алга, Киргизстан», на чолі якої стояла дочка президента, отримала великі преференції. На виборах 90 % депутатських мандатів дістали проурядові й нейтральні кандидати. Все це і привело до подій, які дістали назву «тюльпанова революція». Влада перейшла до опозиції, яку в політичному плані репрезентували майже 60 різних партій, політичних організацій і рухів. В результаті позачергових виборів 10 липня 2005 р. президентом обрали одного з керівників опозиції К. Бакієва (представника впливового джалал – абадського південного клану). Проте боротьба за владу між президентом і його прихильниками з одного боку і різнобарвною опозицією, яка постійно змінювала свою конфігурацію, залишаючись антипрезидентською – з іншого, не припинялася. Парламент виступав постійним і часто непримиренним опонентом президента і виконавчої влади. Після прийняття нової Конституції Киргизстану і «Кодексу про вибори» (2007р.) парламент повністю обирався за партійними списками, а партія – переможниця отримала право формувати уряд і висувати кандидата посаду прем'єр – міністра. 16 грудня 2007 р. в результаті парламентських виборів, в яких брали участь 12 політичних партій, жодна з опозиційних політичних сил не отримала депутатських мандатів Невдоволення процесом

встановлення в країні «керованої демократії» за баківським зразком, фальсифікації на виборах сприяли новому загостренню політичної боротьби. Киргизстан опинився в затяжній політичній кризі, яка привела до нових масових виступів і скинення президента К.Бакієва 7 квітня 2010 р. Тимчасовим президентом було обрано лідера Соціал-демократичної партії Р. Отумбаєву. Парламент було розпущено. Нові вибори до законодавчого органу відбулися 10 жовтня 2010 р. У виборах брали участь 29 партій. Всього до парламенту прийшли 5 партій, які почали переговори про створення коаліції [6,с.60-61;7,с.381-383;9].

Тобто, події в Киргизстані говорять про те, що спроба ствердити дієву багатопартійну систему зазнала невдачі. Партії представляли окремі клани, земляцтва і номенклатуру, які боролися за владу і зовсім нехтували інтересами всього народу.

В Казахстані утворилося близько 30 партій різного політичного спрямування: від пропрезидентських і проурядових (Партія народної єдності Казахстану, Народна-демократична партія «Нур Отан», Аграрна партія, Партія патріотів Казахстану та ін.) до помірковано-ліберальних («Ак-Жол», «Едилет», Партія зелених «Руханіят») та соціал-демократичних та комуністичної (Загальнонаціональна соціал-демократична партія «Азат», Комуністична партія Казахстану) [1,с.132]. В 2002 р. було прийнято новий закон «Про політичні партії», який затвердив нові умови регламентації діяльності партій. Але в ньому були закладені норми, які так і не дозволили партіям стати повноправними суб'єктами процесу прийняття політичних рішень. 16 травня 2007 р. Н.Назарбаєв виступив з ініціативною внесенням поправок до Конституції: вибори за партійними списками, збільшення депутатського корпусу і підвищення ролі парламенту, розвиток місцевого самоврядування, скорочення президентського терміну до 5 років, починаючи з 2012 р. та ін. Але вже 18 травня на засіданні парламенту група депутатів доповнила ці пропозиції новими, які дозволяли Н.Назарбаєву балотуватися на посаду президента необмежену кількість разів. Парламент без обговорення дозволив йому бути довічним президентом. Саме нерозвиненість партійної системи сприяла посиленню президентської влади. Провідний вплив на створення і розвиток партійної системи в Казахстані мав інституційний фактор, тобто створення квазідержавних інститутів, що привело до розподілу владних повноважень між законодавчою та виконавчою гілками влади при домінуючому впливі президента Н. Назарбаєва. А це не сприяє демократизації умов для функціонування партій і громадських рухів, включенню опозиційних партій до політичного життя [2,с.941-942].

Через громадянську війну дещо затягнулося партійне будівництво в Таджикистані. Ще напередодні збройного конфлікту в країні діяла Комуністична партія Таджикистану. Ісламське

духовенство і прихильники ісламу завершили процес самоорганізації і в жовтні 1990 р. на з'їзді утворили Ісламську партію відродження Таджикистану (ІПВТ), яка була офіційно зареєстрована наприкінці 1991 р. Програма партії передбачала розбудову ісламської держави і проголошення шариата єдиною правовою системою країни. В роки громадянської війни 1992 – 1997 рр. вона входила до Об'єднаної таджицької опозиції і намагалася реалізувати цей план. В 1994 р. прихильники спікера парламенту Е. Рахмонова створили Народну-демократичну партію Таджикистану (НДПТ). Це значною мірою сприяло обранню в кінці цього ж року Е. Рахмонова президентом Таджикистану. Після закінчення громадянської війни в країні було 13 партій, але їхній вплив на політичне життя невеликий. Таджикистан став авторитарною державою у формі президентської республіки. В країні працює і парламент, але він фактично виконує волю президента. Адже президентська Народна-демократична партія на кожних виборах отримує переважаючу більшість депутатських місць [7,с.358, 367].

В Туркменістані на основі колишньої Комуністичної партії Туркменії була створена Демократична партія Туркменістану. В країні встановилася однопартійна система, незважаючи на те, що ст.30 Конституції передбачає багатопартійність. Інші партії діяли в підпіллі або за кордоном.

Після раптової смерті С.Ніязова (21 грудня 2006 р.) виконуючим обов'язки президента Рада безпеки Туркменістану призначила Г. Бердимухамедова. 2 лютого 2007 р. на президентських виборах його обрали президентом. До кінця 2010 р. в країні як і колись продовжує діяти лише одна Демократична партія Туркменістану.

Досить своєрідно проходив процес утворення нових партій в Узбекистані. Ще у 1988 р. група письменників, вчених, творчої інтелігенції створила Народний рух «Бірлік», установчий з'їзд якого відбувся 28 травня 1989 р. Влітку на основі цього руху була утворена Демократична партія «Бірлік». Але влада 11 листопада 1989 р. зареєструвала її не як партію, а як суспільно-політичну організацію, лідером якої став відомий фізик А. Пулатов. Навесні 1990 р. представники творчої інтелігенції та науковці створили політичну організацію «Ерк» («Свобода»). Спроба зареєструвати її як політичну партію виявилась невдалою: в листопаді 1991 р. вона була зареєстрована як суспільно-політична організація. Її головою став письменник М. Соліх [7,с.328].

В середині вересня 1991 р. на останньому з'їзді комуністів Узбецької РСР було прийнято рішення про її перетворення в Народну-демократичну партію Узбекистану (НДПУ). Її до червня 1996 р. очолював президент країни І. Карімов. НДПУ – найбільша за чисельністю і організованістю партія, яка успадкувала матеріальну базу комуністичної партії, її ЗМІ. За

1991 – 1998 рр. кількість членів партії зростає до 350 тис. до 500 тис. Вона нагадує консервативну соціал-демократичну партію з елементами націоналізму, яка в той же час намагається показати, що вона активно бореться за національну рівноправність, захищає інтереси всіх етнічних груп, які проживають в країні. В 1992 р. утворилась невелика партія «Ватан Таррікієті», яка позиціонувала себе як політична сила ділових людей. Вона проголосила себе конструктивною опозицією і виступала за еволюційний перехід до ринкової економіки. На січень 2000 р. в ній налічувалося близько 35 тис. членів [10, с.38-39].

На президентських виборах в Узбекистані в грудні 1991 р. певну конкуренцію І. Карімову склав лідер помірно опозиційної партії «Ерк» Мохаммад Соліх, який набрав 12,4%. В 1992 р. і 1993 р. влада провела переєстрацію партій та суспільно-політичних організацій. Якщо НДПУ і «Ватан Террікієт» їх успішно пройшли, то «Бірлік» і «Ерк» Міністерство юстиції відмовило в реєстрації. В 1993 р. обидві ці партії змушені були призупинити свою діяльність, а їх лідери емігрували [7, с.328; 10, с.39].

В 1995 р. в Узбекистані розпочався новий етап формування багатопартійності: утворилися Соціал-демократична партія «Адолат», переважну більшість членів якої складають вчителі шкіл, викладачі ВНЗ, наукова інтелігенція, Демократична партія «Міллія тікланіш» та рух «Халк бірлігі». В січні 1997 р. парламент прийняв новий закон про політичні партії і рухи, який визначив, що до реєстрації допускаються організації, в яких не менше 5 тис. членів у 8 (з 14) областях країни, заборони об'єднання за національною і релігійною ознаками та ті, які пропагують війну або насильницьку зміну конституційного ладу тощо. В кінці 1998 р. утворилася Національно-демократична партія «Фідокорлар». Зростанню її авторитету і чисельності сприяло те, що на виборах 2000 р. І. Карімов став кандидатом в президенти саме від «Фідокорлар». Відсутність принципової різниці в політичних платформах і в електоральній підтримці свідчить про суттєву частку штучності виникнення таких політичних партій. Про це ж говорить і те, що в квітні 2000 р. партія «Ватан Тарракієті» і Національно-демократична партія Узбекистану «Фідокорлар» об'єдналися в одну під назвою НДП «Фідокорлар» [3; 10, с.41-42].

В той період політичні партії Узбекистану взагалі були мало помітні в суспільному житті республіки. Вони не відгравали суттєвої ролі в парламенті, в т.ч. через те, що сам парламент в основному працював на непостійній основі: сесії тривали лише кілька днів. Але вже в 2003 р. ситуація почала змінюватися. За результатами листопадового 2002 р. референдуму в країні почалася конституційна реформа. Крім зміни структури парламенту, були значно чіткіше визначена регламентація самих виборів. Партії отримали право висувати кандидатів і практично була ліквідована існуюча раніше практика вису-

вання кандидатів в депутати парламенту від місцевих органів влади. Але до повного переходу до виборів на багатопартійній основі справа не дійшла. В Узбекистані задіяна тільки мажоритарна система виборів. Влада так і не зареєструвала жодної з опозиційних партій: «Бірлік», «Ерк», Партію вільних декхан, Партію аграріїв і підприємців. Вони, таким чином, були позбавлені права брати участі у виборах. Політичний плюралізм існує тільки до лояльних главі держави політичних сил. Такою партією і стала створена в листопаді 2002 р. Ліберально-демократична партія Узбекистану, яка представляє інтереси ділових людей, фермерів, великих і середніх товаровиробників, представників інтелігенції з економічною освітою. Досить швидко ця політична сила стала цілком пропрезидентською, а кількість її членів на грудень 2004 р. становила 141 тис. чоловік. До парламентських виборів 26 грудня 2004 р. були допущені лише 4 партії: НДПУ, НДП «Фідокорлар», ДП «Міллія Тікланіш», СДПУ «Адолат». Більшість місць в нижню палату парламенту отримала Ліберально-демократична партія – 40. Від Народно-демократичної партії обрано 27 депутатів, а також 11 членів ДП «Міллія Тікланіш» і 10 членів СДП «Адолат». Правлячою партією стала ЛДПУ. На початку 20 грудня 2006 р. президент І. Карімов запропонував прийняти Конституційний закон «Про посилення ролі політичних партій в оновленні та подальшій демократизації державного управління і модернізації країни». Після всенародного обговорення він був прийнятий парламентом і 12 квітня 2007 р. став законом. Основні зміни стосувалися прав політичних партій, які перемогли на виборах, на організацію роботи фракцій, створення парламентської більшості і можливості створення опозиції тощо [5; 8, с.18-19].

Опозиційні партії і рухи, в т.ч. і ісламські не допускалися до перереєстрації або були заборонені (Ісламський рух Узбекистану, Партія ісламського визволення або ХТІ) і діють в підпіллі.

Таким чином, влада Узбекистану погодилась на існування кількох політичних партій за умови їх повної лояльності до президента І. Карімова. Опозиційні партії позбавлені можливості включатися до політичного життя. Такі спроби блокуються вже на стадії появи політичних структур опозиції. Опозиційні партії діють на території країни нелегально або за кордоном. В Узбекистані склалася система деформованої багатопартійності. Президентська влада не бажає переходу до відкритої партійної демократії. Партії розглядаються як допоміжний інструмент, а не як важлива складова політичної системи.

Висновки. За майже 20 – річний період постсоціалістичних перетворень в країнах Центральної Азії утворилися значна кількість політичних партій різного політичного спектру. Всі вони діють в рамках Конституцій і правового

поля. Саме партії акумулюють інтереси окремих груп суспільства і прагнуть реалізувати їх через своє представництво в органах влади. Але на формування і функціонування партій і партійних систем країн регіону величезний вплив мали президенти, клановість і трайбалізм. Влада Узбекистану допустила існування кількох партій за умови повної лояльності до президента та його політичного курсу, використовуючи своєрідне поєднання китайського і турецького шляхів із притаманною для них роллю домінуючої (пропрезидентської чи проурядової) партії у процесі проведення реформ. Всі риси партійного будівництва притаманні і Таджикистану, в якому президентська партія домінує в партійній системі, рекрутуючи до своїх рядів представників своїх кланів та номенклатуру. В Казахстані партіях не стали повноправними суб'єктами прийняття і реалізації політичних рішень. Суперпрезидентська держава визначила такі політико-правові рамки, що не дозволяють їм в повному обсязі виконувати свої функції. Протягом постсоціалістичних перетворень в Киргизстані утворилася багатопартійна система, яка базувалася на номенклатурно-клановому принципі. Після «тюльпанової революції» становище в партійному будівництві змінилося не на краще, що і привело до квітневих подій 2010 р.

В Узбекистані, Таджикистані, Казахстані і Киргизстані утворилися багатопартійні системи.

Туркменістан і після смерті С. Ніязова залишається країною, в якій існує лише одна партія.

Опозиція в цих країнах подавляється і позбавляється можливості брати участь у виборах, розколюється. Але надмірна концентрація влади й ресурсів у президентів, правлячих партій і номенклатури змушує опозицію і демократичні сили до об'єднання і виступів як радикальними, так і мирними та парламентським методами.

Досвід розвитку пострадянських країн Центральної Азії доводить, що політичне життя су-

часних суспільств неможливе без активної діяльності партійних систем.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бердичевський Я. М. Зарубежные страны. Вып.1:1998 – 2003 гг. / Я. М. Бердичевский. – Запорожье: Премьер, 2003. – 624 с.
2. Игбаев Р. Б. Этапы и особенности становления института президентской власти в Республике Казахстан /Р. Б. Игбаев // Вестник Башкирского университета. – 2009. – Т.14. - № 3. – С.938-943.
3. Конституції нових держав Європи і Азії / Упоряд. Головатий С. – К.: УПФ «Право», 1996. – 544 с.
4. Курманов З. О проблемах партогенеза в Киргизстане / З. Курманов // Центральная Азия и Кавказ. – 2004. - № 5. – С.7-18.
5. Куртов А. Политическая партии Узбекистана: переформатирование президентской униформы / Аждар Куртов [Электронный ресурс] Режим доступа: analitika.org/article.php?story=2007051700024215988&mode=print
6. Малышева Д. Центральная Азия в свете «демократических революций» / Д. Малышева // МЭМО. – 2006. - № 8. – С.60-70.
7. Орлова Т. В. История новых независимых держав: Postsovieticum: навч. посіб. / Т. В. Орлова. – К.: Знання, 2010. – 487 с.
8. Саидмурадов А. Узбекистан: Политические партии накануне парламентских выборов / А. Саидмурадов // Центральная Азия и Кавказ. – 2004. - № 5. – С.18-27.
9. ЦИК Киргизии назвал окончательный состав парламента [Электронный ресурс] Режим доступа: Lenta.ru/nevс/2010/11/01/elections
10. Ялчин Р. Становление многопартийной системы в Узбекистане /Р. Ялчин // Центральная Азия и Кавказ. – 2001. - № 5. – С.32-43.